

Διάλογοι! Θεωρία και πράξη στις επιστήμες αγωγής και εκπαίδευσης

Τόμ. 8 (2022)

Διά βίου μάθηση, χρήση ουσιών και σχολική διαρροή: Ανάλυση βιογραφιών ατόμων που έκαναν κατάχρηση ουσιών και διερεύνηση στάσεων εκπαιδευτικών

Ελένη Παπαδοπούλου, Άννα Τσιμπουκλή

doi: [10.12681/dial.28935](https://doi.org/10.12681/dial.28935)

Copyright © 2022, ANNA TSIBOUKLI, Eleni Papadopoulou

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παπαδοπούλου Ε., & Τσιμπουκλή Ά. (2022). Διά βίου μάθηση, χρήση ουσιών και σχολική διαρροή: Ανάλυση βιογραφιών ατόμων που έκαναν κατάχρηση ουσιών και διερεύνηση στάσεων εκπαιδευτικών. *Διάλογοι! Θεωρία και πράξη στις επιστήμες αγωγής και εκπαίδευσης*, 8, 211–226. <https://doi.org/10.12681/dial.28935> (Original work published 4 Οκτώβριος 2022)

Διά βίου μάθηση, χρήση ουσιών και σχολική διαρροή: Ανάλυση βιογραφιών μελών προγραμμάτων απεξάρτησης

Ελένη Παπαδοπούλου, Άννα Τσιμπουκλή

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι, μέσω της ανάλυσης βιογραφιών ζωής εξαρτημένων ατόμων, να διερευνηθεί η σχέση ανάμεσα στα τραυματικά γεγονότα ζωής και τα συναισθήματα που τα συνοδεύουν με την έναρξη της χρήσης ουσιών και την πρόωρη εγκατάλειψη του σχολείου. Η ανάλυση βιογραφιών ζωής ατόμων που εισάγονται σε προγράμματα απεξάρτησης του ΚΕΘΕΑ αξιοποιείται προκειμένου να διερευνηθούν οι ερμηνείες και το νόημα που τα ίδια αποδίδουν στις εμπειρίες τους αλλά και να γίνει κατανοητός ο τρόπος κατασκευής ιστοριών ζωής από τη σκοπιά του παρόντος. Μέσα από την ανάλυση δέκα βιογραφιών ζωής τις οποίες καλούνται να συγγράψουν όλα τα άτομα που συμμετέχουν σε θεραπευτική κοινότητα απεξάρτησης, αναζητά την ερμηνεία που τα ίδια τα άτομα δίνουν για τη σχέση ανάμεσα στα τραυματικά γεγονότα ζωής και στην έναρξη της χρήσης ουσιών, τη σχολική αποτυχία και την πρόωρη διακοπή του σχολείου. Με τη μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου προκύπτει ότι σε κάθε αναπτυξιακή φάση αναδύονται συγκεκριμένοι παράγοντες που συνδυάζονται με την πρόωρη εγκατάλειψη του σχολείου και την έναρξη της χρήσης ουσιών και που αφορούν κυρίως δυσμενείς εμπειρίες ζωής κατά την παιδική ηλικία. Η εργασία προτείνει την εφαρμογή προγραμμάτων διά βίου μάθησης και μη τυπικής εκπαίδευσης στο σύνολο της σχολικής κοινότητας για την πρόληψη της σχολικής διαρροής και της χρήσης ουσιών.

Λέξεις κλειδιά: Προσχολική ηλικία, Έφηβοι, Χρήση ουσιών, Διακοπή σχολείου, κακοποίηση

Abstract

The aim of the current study is to understand the pathways to drug use and early school dropout in relation to adverse childhood experiences. The study focuses in exploring the meaning that participants themselves give to their experiences through the analysis of their biographies. The current study focuses on the analysis of the biographies that therapeutic community members in a Greek drug-free treatment organization, KETHEA, write upon their entrance in the treatment setting. The study wishes to understand how participants perceive their childhood experiences and especially adverse childhood experiences, in relation to their initiation to drug use and school dropout. Biographies were written by members themselves in a private and quite space and researchers requested access through KETHEA paying particular attention to the issues of

Υπεύθυνη επικοινωνίας: Άννα Τσιμπουκλή, atsiboukli@primedu.uoa.gr, Επίκουρη Καθηγήτρια, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Σχολή Επιστημών της Αγωγής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

confidentiality and ethics. Through the analysis, it was revealed that school dropout and initiation to drug use coincide and are both related with several adverse childhood experiences. These include, neglect and abuse, even sexual abuse by a family member, dysfunctional familial relationships, and several learning and behavioural problems at school. Biographies are analysed per developmental age, that include pre-school years, childhood, early adolescence, middle adolescence, and late adolescence. The study concludes that by middle and late adolescence many behavioural patterns linked to adverse early childhood experiences already develop. The analysis reveals that already in preschool years children experience loneliness, because of neglect and the loss of a loved one. In school years, abuse is often perceived as 'normal' given that children do not have positive life experiences of what is like to grow in a caring environment and problems in relation to school attendance and acceptance already surface. In early adolescence, the realization comes that family and life conditions are adverse and many feel rejected from the school environment. In middle adolescence drug and alcohol use are already initiated and school dropout seems a plausible option. In late adolescence drug use is present and other phenomena such as early engagement with sexual behaviour and victimization of others make their appearance. Therefore, the study suggests the significance of the development of early prevention and intervention programmes much earlier than high school.

Keywords: Preschool years, Adolescents, Drug-use, School drop-out, abuse

Εισαγωγή

Η έναρξη της χρήσης ψυχοδραστικών ουσιών στη μέση εφηβεία καθώς και η σχολική αποτυχία και διαρροή απασχολούν τις τελευταίες δεκαετίες ολοένα και περισσότερους επιστήμονες διαφόρων ειδικοτήτων. Η χρήση και η εξάρτηση από ουσίες σχετίζονται με αρνητικές συμπεριφορές που εκδηλώνονται τόσο στο πλαίσιο του σχολικού περιβάλλοντος όσο και στις παρέες των ομηλικών (Πουλόπουλος, 2005). Ωστόσο, η αιτιολογική σχέση ανάμεσα στη δυσκολία σχολικής ένταξης με την έναρξη της χρήσης ουσιών δεν έχει διερευνηθεί επαρκώς. Σχετικές μελέτες (Cullen & Tsi boukli, 2019· Kουτρουβίδης & Κούτρας, 2007· Ρουλορούλος et al., 2001), που αξιοποιούν τη βιογραφική ανάλυση αναφορικά με την πορεία των εφήβων προς την χρήση ουσιών, αναδεικνύουν τη δυσκολία των παραδοσιακών θεσμών γενικά και του σχολείου ειδικότερα να διαχειριστούν προβλήματα συμπεριφοράς και να δημιουργήσουν σχέση εμπιστοσύνης με τους εφήβους και τους νεαρούς ενηλίκους. Η διάρρηξη της σχέσης με τους παραδοσιακούς θεσμούς επιβεβαιώνεται από πρόσφατη μελέτη, η οποία αναδεικνύει ότι σε μια εικοσαετία (1998-2018) διπλασιάστηκε το ποσοστό των εφήβων που δηλώνει ότι δεν του αρέσει καθόλου το σχολείο (HBSC/WHO, 2018). Συνεπώς, το φαινόμενο της σχολικής αποτυχίας αφορά εκτός των άλλων και το σχολικό πλαίσιο.

Το φαινόμενο της σχολικής αποτυχίας και της ενδεχόμενης πρόωρης εγκατάλειψης του σχολικού περιβάλλοντος γίνεται ακόμη πιο σύνθετο όταν συνδυάζεται με το φαινόμενο της χρήσης ψυχοδραστικών ουσιών και αλκοόλ από τους μαθητές. Ωστόσο, η σχετική βιβλιογραφία αναδεικνύει ότι το φαινόμενο της χρήσης δεν έχει απαραίτητα αιτιατή σχέση με το φαινόμενο της πρόωρης εγκατάλειψης του σχολείου (Mensch & Kandel, 1988). Άλλοι παράγοντες, όπως για παράδειγμα, η υπο-εκπαίδευση των γονέων και το χαμηλό κοινωνικό-οικονομικό επίπεδο, όπως αυτό αποτυπώνεται μέσω του επαγγέλματος του πατέρα, αυξάνουν τις πιθανότητες πρόωρης εγκατάλειψης του σχολείου (Παπανδρέου et al., 2003). Παρόλα αυτά, η έναρξη της χρήσης ουσιών, λειτουργεί ως παράγοντας πρόβλεψης της πρόωρης διακοπής του σχολείου και της αποτυχίας ολοκλήρωσης της υποχρεωτικής εκπαίδευσης (Ellickson et al., 1999). Ειδικά, η τακτική χρήση κάνναβης από εφήβους (Lynskey et al., 2003) φαίνεται να σχετίζεται με

αυξημένο κίνδυνο πρόωρης διακοπής του σχολείου. Το συμπέρασμα αυτό επιβεβαιώνεται και από τη διαχρονική μελέτη των Fergusson et al. (2004) για τη σχέση ανάμεσα στη χρήση κάνναβης και τις σχολικές επιδόσεις, χωρίς ωστόσο να γίνεται σαφές εάν η χρήση είναι συνέπεια των χαμηλών επιδόσεων και αποτυχιών στο σχολείο ή εάν προηγείται αυτών. Σχετική μελέτη (Obot & Anthony, 1999), που εστιάζει στη σχέση ανάμεσα στην πρόωρη εγκατάλειψη του σχολείου και την έναρξη της χρήσης ουσιών, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα άτομα που είχαν εγκαταλείψει πρόωρα το σχολείο είχαν διπλάσιες πιθανότητες να κάνουν ενέσιμη χρήση ουσιών σε σχέση με εκείνα που κατάφεραν να αποφοιτήσουν από τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Όσον αφορά τα προβλήματα συμπεριφοράς και την έκθεση των μαθητών προεφηβικής ηλικίας στη χρήση ουσιών, η έρευνα των McIntosh et al. (2004) υποστήριξε ότι όσο μεγαλύτερος είναι ο βαθμός εμπλοκής των ομηλικών με τη χρήση ουσιών, τόσο αυξάνουν οι πιθανότητες τα παιδιά να βρίσκονται σε χώρους όπου γίνεται διακίνηση και χρήση ουσιών.

Η πρόωρη διακοπή του σχολείου σχετίζεται επίσης με αυξημένες πιθανότητες ένταξης σε παρέες ομηλικών ή και μεγαλύτερων ηλικιακά ατόμων που πειραματίζονται και εμπλέκονται με την παραβατικότητα και τη χρήση. Όσο, μάλιστα, χαμηλώνει η ηλικία έναρξης της χρήσης ουσιών, τόσο αυξάνονται και οι πιθανότητες πρόωρης εγκατάλειψης του σχολείου (Kandel & Andrews, 1987). Επίσης, σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η δομή της οικογένειας, οι συνθήκες διαβίωσης και η ποιότητα των οικογενειακών σχέσεων, τόσο για την έναρξη της χρήσης ουσιών όσο και για την εγκατάλειψη του σχολείου (Hope et al., 1998). Η ψυχική κυρίως «απουσία» των γονέων, και ιδιαίτερα του πατέρα, από τη ζωή των παιδιών φαίνεται να αποτελεί σημαντικό επιβαρυντικό παράγοντα (Νικολάου & Σμυρνάκη, 2018). Αντίθετα, η ύπαρξη ενός ψυχικά υγιή ενήλικα που περιμένει το παιδί στο σπίτι, μετά το σχολείο, σχετίζεται σημαντικά με τη μείωση των πιθανοτήτων για έναρξη της χρήσης ουσιών (McArdle et al., 2002· McIntosh et al., 2004).

Η χρήση ουσιών ή αλκοόλ από ενήλικα μέλη της οικογένειας αποτελεί έναν επιπλέον επιβαρυντικό παράγοντα έναρξης της χρήσης. Έφηβοι και παιδιά που προέρχονται από οικογένειες όπου κάποιο ενήλικο μέλος κάνει χρήση ουσιών έχουν τρεις φορές περισσότερες πιθανότητες σε σχέση με τα υπόλοιπα παιδιά να εκτεθούν σε συνθήκες όπου οι ουσίες είναι εύκολα προσβάσιμες ή/και να τους προσφερθούν ουσίες από ενήλικους. Επίσης, η εκδήλωση επιθετικής συμπεριφοράς μεταξύ των γονέων, όπως και η συναισθηματική απουσία των γονέων, σχετίζεται με τη χρήση ουσιών στην εφηβεία (McIntosh et al., 2004). Στις περιπτώσεις αυτές, η ταυτόχρονη έκθεση σε πολλαπλούς παράγοντες επικινδυνότητας, πέρα από την ίδια τη χρήση ουσιών, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο (Merikangas et al., 1998). Επιπλέον, η επιτρεπτική στάση των γονέων ως προς τη χρήση ουσιών επηρεάζει τη συνολική στάση και συμπεριφορά των παιδιών απέναντι στις ουσίες (Kandel et al., 2001).

Αναφορικά με τα περιστατικά σωματικής, ψυχολογικής ή/και σεξουαλικής κακοποίησης, αυτά αναφέρονται συχνότερα από τα κορίτσια παρά από τα αγόρια. Είναι πιθανόν αυτό να συμβαίνει επειδή τα αγόρια έχουν περισσότερες αναστολές να αναφερθούν σε περιστατικά σεξουαλικής κακοποίησης, ιδιαίτερα όταν αυτός που τους έχει κακοποιήσει είναι του ίδιου φύλου (Ζώτου & Κοπάκη, 2005· Μώρου & Πουλόπουλος, 2019). Σε κάθε περίπτωση, οι δυσμενείς εμπειρίες ζωής (Felitti et al., 1998) φαίνεται να διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο για τη συνέχεια της ζωής ενός ατόμου, τόσο στο επίπεδο της ψυχικής όσο και της σωματικής υγείας.

Δεδομένου ότι όλα τα παραπάνω γεγονότα συμβαίνουν αρκετά νωρίς στη ζωή των παιδιών και άρα κατά την περίοδο της σχολικής ηλικίας, ιδιαίτερη σημασία έχει η διαμόρφωση προγραμμάτων μη τυπικής και διά βίου μάθησης για την πρόληψη της

χρήσης ουσιών (Παπά, 2018· Τσιμπουκλή, 2021). Τα προγράμματα αυτά χρειάζεται να απευθύνονται στο σύνολο της κοινότητας (Armaos et al., 2021) και να περιλαμβάνουν τόσο τους εκπαιδευτικούς όσο και τους γονείς και τα ίδια τα παιδιά.

Η παρούσα μελέτη μέσα από τη θεματική ανάλυση βιογραφιών ζωής τις οποίες καλούνται να γράψουν όλα τα άτομα που συμμετέχουν σε θεραπευτική κοινότητα απεξάρτησης, αναζητά την ερμηνεία που τα ίδια τα άτομα δίνουν για τη σχέση ανάμεσα στη χρήση ουσιών, τη σχολική αποτυχία και την πρόωρη διακοπή του σχολείου. Συνεπώς, στόχος της παρούσας μελέτης είναι να διερευνηθούν τα γεγονότα ζωής και ιδιαίτερα τα τραυματικά γεγονότα ζωής που σχετίζονται με την έναρξη της χρήσης ουσιών και τη σχολική διαρροή κατά την περίοδο της εφηβείας, καθώς και τα συναισθήματα που τα συνοδεύουν.

Μεθοδολογία της έρευνας

Η παρούσα μελέτη αξιοποιεί τη βιογραφική έρευνα όπου ιδιαίτερα σημασία έχει η προσωπική εμπλοκή του ατόμου στην καταγραφή της βιογραφίας του και οι ερμηνείες και το νόημα που το ίδιο αποδίδει στην εμπειρία του, όπως και ο τρόπος που κατασκευάζει την ιστορία ζωής του από τη σκοπιά του παρόντος. Ωστόσο, ο/η ερευνητής/τρια που υιοθετεί τη βιογραφική προσέγγιση οφείλει να μελετά και τη διαδρομή της ζωής του ατόμου, το πώς δηλαδή «κινείται» μέσα στον κοινωνικό χώρο. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να προβεί σε μια προεργασία σε σχέση με τα ιστορικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των πλαισίων, εντός των οποίων έλαβαν χώρα οι ιστορίες που μελετά, καθώς και του πολιτισμικού περιβάλλοντος εντός του οποίου παρήχθησαν οι βιογραφικές αφηγήσεις.

Η βιογραφική προσέγγιση της έρευνας επιλέχθηκε ώστε μέσω των αφηγήσεων ζωής των μελών του ΚΕΘΕΑ να διερευνηθούν οι παράγοντες/συνθήκες/καταστάσεις που οδηγούν στη χρήση και την εγκατάλειψη του σχολείου. Οι βιογραφικές αφηγήσεις παραπέμπουν σε εξελίξεις και εμπειρίες της ιστορίας ζωής που εξελίχθηκαν εντός συγκεκριμένων κοινωνικών συνθηκών (Τσιώλης, 2014· Τσιώλης & Σιούτη, 2013). Η βιογραφική προσέγγιση δίνει τη δυνατότητα να διερευνηθεί το φαινόμενο που μελετάται σε βάθος. Χρησιμεύει σε περιπτώσεις που ο ερευνητής επιθυμεί να κατανοήσει, επιβεβαιώσει, διαψεύσει, συνθέσει μια θεωρία ή να ανακαλύψει αιτιατές σχέσεις. Αυτή η μέθοδος είναι χρήσιμη καθώς δίνει την ευκαιρία για την κατανόηση γεγονότων και καταστάσεων που διαπερνούν τη ζωή των ατόμων (Gilgum, 2005· Ιωσηφίδης, 2008). Επίσης, θεωρείται κατάλληλη όταν τα ερευνητικά ερωτήματα αναφέρονται σε κοινωνικά φαινόμενα, γεγονότα/καταστάσεις και ομάδες για τα οποία κύριος στόχος είναι η ανάλυση της λειτουργίας καθώς και το σύνολο των σχέσεων που τα χαρακτηρίζουν (Ιωσηφίδης, 2008). Λόγω της υποκειμενικής προσέγγισης των στοιχείων από την πλευρά του ερευνητή, κάθε συμπέρασμα πρέπει αν εξαχθεί με ιδιαίτερη προσοχή καθώς στην ποιοτική έρευνα περιγράφονται κυρίως ατομικές εμπειρίες που είναι δύσκολο να γενικευτούν (Γαλάνης, 2017· Denzin & Lincoln, 2011).

Σκοπός και ερευνητικά ερωτήματα της μελέτης

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να διερευνήσει κατά πόσο υπάρχουν τραυματικά γεγονότα ζωής που επηρεάζουν την πορεία των ατόμων προς την πρόωρη εγκατάλειψη του σχολείου και την έναρξη της χρήσης ουσιών ιδιαίτερα στην περίοδο της εφηβείας και ποια είναι τα συναισθήματα που τα συνοδεύουν. Η μελέτη εστιάζει στο νόημα και στην ερμηνεία που τα ίδια τα άτομα αποδίδουν στην εμπειρία και στα συναισθήματά τους, εστιάζοντας σε τρία κεντρικά ερευνητικά ερωτήματα:

- α) Ποια είναι τα τραυματικά γεγονότα ζωής που σχετίζονται με την έναρξη της

χρήσης ουσιών;

β) Ποια είναι τα κυρίαρχα συναισθήματα που τα συνοδεύουν;

γ) Πώς η έναρξη της χρήσης ουσιών συνδυάζεται με την πρόωρη εγκατάλειψη του σχολείου;

Συμμετέχοντες

Οι βιογραφίες προέρχονται από δέκα (10) άτομα που συμμετείχαν σε διαφορετικές θεραπευτικές δομές του ΚΕΘΕΑ, προκειμένου να διασφαλισθεί η εχεμύθεια και το απόλυτο των πληροφοριών και να μην υπάρχει δυνατότητα ταυτοποίησής τους. Όλοι οι συμμετέχοντες στη μελέτη ήταν άντρες ηλικίας 31,8-32 ετών, με κύρια ουσία κατάχρησης την ηρωίνη, άνεργοι, οι οποίοι είχαν εγκαταλείψει το σχολείο στην ηλικία των 13,6-15,6 ετών, είχαν αρχίσει τη χρήση ουσιών στην ηλικία 15,4-16,1 ετών και τη χρήση της κύριας ουσίας (ηρωίνη) στην ηλικία 19,2-20,3 ετών και οι οποίοι προσήλθαν στη θεραπεία περίπου 10 έτη μετά την έναρξη της κύριας ουσίας κατάχρησης (31,2-31,9 ετών). Η καταγραφή των βιογραφιών γίνεται από τους ίδιους κατά την είσοδό τους στη θεραπευτική κοινότητα. Οι βιογραφίες φυλάσσονται από το ΚΕΘΕΑ σε ατομικούς φακέλους. Για την πρόσβαση στους φακέλους των ατόμων ζητήθηκε η σχετική άδεια από το ΚΕΘΕΑ διά μέσου του Τομέα Έρευνας του φορέα και ακολουθήθηκαν όλες οι προβλεπόμενες για τη χορήγηση άδειας διαδικασίες. Συγκεκριμένα, κατατέθηκε προς έγκριση η ερευνητική πρόταση και συνάφθηκε το σχετικό ερευνητικό πρωτόκολλο συνεργασίας όπου οι ερευνητές συμφωνούν στη διαφύλαξη του απόρρητου των πληροφοριών. Στο πλαίσιο της μελέτης και της ανάλυσης των βιογραφιών τηρήθηκε πλήρης εχεμύθεια σε ό,τι αφορά την ιδιωτική ζωή των υποκειμένων έρευνας, όπως αντίστοιχα κατοχυρώθηκε η ανωνυμία τους. Ταυτόχρονα, εξασφαλίστηκε επαρκής αποθήκευση και χειρισμός πληροφοριών και αρχείων, οποιασδήποτε μορφής, με σκοπό την εξασφάλιση του απορρήτου. Επιπλέον, οποιαδήποτε πληροφορία αξιοποιήθηκε μέσω της ανάλυσης των βιογραφιών, δεν θα χρησιμοποιηθεί για άλλο σκοπό πέραν του πλαισίου της παρούσας μελέτης. Μέλημα των ερευνητών είναι να διασφαλισθεί ο σεβασμός στα δικαιώματα των συμμετεχόντων, οι βιογραφίες των οποίων αναλύθηκαν. Για τη διασφάλιση αυτού του σκοπού σε κάθε στάδιο τηρήθηκαν οι αρχές του κώδικα δεοντολογίας του Συλλόγου Ελλήνων Ψυχολόγων καθώς και ο κώδικας ηθικής και δεοντολογίας του ΚΕΘΕΑ.

Περιορισμοί της παρούσας μελέτης

Η επιλογή της βιογραφικής μεθόδου καθώς και η ανάλυση των βιογραφιών και συγκεκριμένα η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου που ακολουθήθηκε στην παρούσα μελέτη, προσανατολίζουν στην υποκειμενική ερμηνεία των θεμάτων που ερευνώνται. Επίσης, η υποκειμενικότητα του ερευνητή έγκειται σε μια σειρά παράγοντες, όπως είναι η ηλικία, το φύλο, το μορφωτικό επίπεδο, η ερευνητική του εμπειρία, προσωπικές αντιλήψεις και εμπειρίες του θέματος που μελετάει κ.ά. Σε αυτήν τη βάση χρειάζεται προσοχή η οποιαδήποτε προσπάθεια γενίκευσης των αποτελεσμάτων και των συμπερασμάτων της έρευνας. Ο μικρός αριθμός των βιογραφιών (10) χρειάζεται να ληφθεί υπόψη στη μελέτη των συμπερασμάτων της έρευνας. Τέλος, μια κρίσιμη πτυχή είναι ότι οι βιογραφίες των μελών, είναι η οπτική τους για το παρελθόν τους, όμως από τη σκοπιά του παρόντος στα πλαίσια της θεραπευτικής κοινότητας του ΚΕΘΕΑ. Πρόκειται λοιπόν για αναμνήσεις/αφηγήσεις που επηρεάζονται από το πλαίσιο της θεραπευτικής διαδικασίας, από τις γνώσεις που έχουν αποκομίσει μέσα στο πρόγραμμα, την προσπάθεια του μέλους συνειδητή ή όχι να παρουσιάσει μια συγκεκριμένη πτυχή του εαυτού του και της ιστορίας ζωής του. Ωστόσο, η έρευνα δεν έχει ως στόχο να κρίνει αν

οι πληροφορίες που λαμβάνει είναι αληθείς ή ψευδείς, ωραιοποιημένες ή όχι, αλλά να παρακολουθήσει τις αναμνήσεις, τον τρόπο σκέψης και αποτύπωσης αυτής από τα μέλη, σε σχέση με την προσωπική τους πορεία στη χρήση στο παρελθόν.

Η βιογραφική προσέγγιση και η ανάλυση περιεχομένου

Η βιογραφική ανάλυση εντάσσεται στη μελέτη αναμνήσεων. Πρόκειται για μια προσέγγιση που αξιοποιείται από κοινωνικούς επιστήμονες και ψυχολόγους και έχει ως στόχο να παρουσιαστεί μια συγκεκριμένη ιστορική και κοινωνική κατάσταση μέσα από τα «μάτια» και τον λόγο των ατόμων (Τσιώλης, 2006).

Η ανάλυση περιεχομένου είναι ένα ερευνητικό εργαλείο ελεγχόμενης και συστηματικής περιγραφής και ερμηνείας του προφορικού και του γραπτού λόγου. Οτιδήποτε έχει λεχθεί ή γραφεί μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο μελέτης με την ανάλυση περιεχομένου: άρθρα τύπου, διαφημίσεις, υλικό συνεντεύξεων ή μη δομημένων ερωτηματολογίων, πολιτικοί λόγοι, λογοτεχνικά άρθρα κ.ά.

Η ανάλυση περιεχομένου αποτελεί μια μέθοδο που μπορεί να είναι ποσοτική αλλά και ποιοτική. Η ποσοτική ανάλυση περιεχομένου είναι χρήσιμη ώστε να ανακαλύπτει τη διάρθρωση σε υλικό το οποίο είναι πολυπληθές. Στην περίπτωση αυτή τα αποτελέσματα παρουσιάζονται συνήθως με τη χρήση περιγραφικής στατιστικής. Η βασική αρχή της ποσοτικής ανάλυσης περιεχομένου είναι η δημιουργία ενός πλαισίου κωδικοποίησης όπου μπορεί να υπαχθεί όλο το υλικό.

Η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου από την άλλη δίνει ιδιαίτερη σημασία στην κατανόηση του νοήματος του υλικού. Η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου βασίζεται περισσότερο στην ερμηνεία του νοήματος εκ μέρους του ερευνητή και λιγότερο στην καταμέτρηση. Αν και κατηγορείται ότι δεν έχει αυστηρή μεθοδολογία, έχει μεγαλύτερο βάθος ανάλυσης. Καθώς η ερμηνευτική δουλειά είναι πιο χρονοβόρα, η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου συνήθως αναλύει λιγότερα δεδομένα από την ποσοτική ανάλυση περιεχομένου. Η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου και η ποσοτική ανάλυση περιεχομένου μπορούν να χρησιμοποιηθούν συνδυαστικά (Braun & Clarke, 2006· Willig, 2015). Στην ανάλυση των βιογραφιών εφαρμόστηκε η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου με κωδικοποίηση του περιεχομένου των αφηγήσεων, με κριτήριο τους κοινούς παράγοντες προς τη χρήση και τη διακοπή του σχολείου.

Όσον αφορά τη διαδικασία που ακολουθήθηκε στην ανάλυση των βιογραφιών, πρώτα μελετήθηκαν οι 10 βιογραφίες στο σύνολό τους. Στη συνέχεια, η κάθε βιογραφία ξεχωριστά κωδικοποιήθηκε με άξονα τις σημαντικές στιγμές-γεγονότα στην πορεία προς τη χρήση με το αντίστοιχο απόσπασμα από τις βιογραφίες. Στο τέλος τα κοινά βιώματα από όλες τις βιογραφίες ομαδοποιήθηκαν σύμφωνα με την αναπτυξιακή ηλικία που έλαβαν χώρα.

Αποτελέσματα της έρευνας

Τα αποτελέσματα της έρευνας προέρχονται από την ανάλυση δέκα βιογραφιών εξαρτημένων ατόμων που είχαν ενταχθεί σε θεραπευτικό πρόγραμμα απεξάρτησης του ΚΕΘΕΑ. Όλοι οι συμμετέχοντες στη μελέτη ήταν άντρες ηλικίας 31,8-32 ετών, με κύρια ουσία κατάχρησης την ηρωίνη, άνεργοι, οι οποίοι είχαν εγκαταλείψει το σχολείο στην ηλικία των 13,6-15,6 ετών, είχαν αρχίσει τη χρήση ουσιών στην ηλικία 15,4-16,1 ετών και τη χρήση της κύριας ουσίας (ηρωίνη) στην ηλικία 19,2-20,3 ετών και οι οποίοι προσήλθαν στη θεραπεία περίπου 10 έτη μετά την έναρξη της κύριας ουσίας κατάχρησης (31,2 - 31,9 ετών). Με τη μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου προκύπτει από τις δέκα βιογραφίες ότι σε κάθε αναπτυξιακή φάση αναδύονται συγκεκριμένοι παράγοντες που συνδυάζονται με την πρόωρη εγκατάλειψη του σχολείου και τη χρήση ουσιών οι οποίοι με το πέρασμα

του χρόνου αποδεικνύονται ιδιαίτερα επιβαρυντικοί. Οι παράγοντες αυτοί αναλύθηκαν ανά ηλικιακή κατηγορία όπως περιγράφονται παρακάτω:

Προσχολική περίοδος

Κοινό στοιχείο στην προσχολική ηλικία είναι η πρώιμη «απουσία» των γονέων, κυρίως του πατέρα από τη ζωή των παιδιών για διάφορους λόγους, είτε λόγω διαζυγίου των γονέων είτε λόγω εργασίας ή μετανάστευσης. Η απουσία πατέρα αναδεικνύει «ανικανοποίητες» ανάγκες των παιδιών για την ύπαρξη πατρικής φιγούρας και για συνοχή της οικογένειας, οι οποίες εκφράζονται στην πορεία σε άλλες ηλικιακές περιόδους και κυρίως στην παιδική ηλικία. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν τα ίδια τα άτομα, τρεις φαίνεται να αναδεικνύονται ως σημαντικοί παράγοντες σε αυτή την περίοδο: α) η φυσική ή ψυχική απουσία τουλάχιστον ενός εκ των δύο γονέων, β) τα τραυματικά γεγονότα όπως, για παράδειγμα, η απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου και γ) τα αισθήματα μοναξιάς. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι συμμετέχοντες σε αποσπάσματα των βιογραφιών τους:

Φυσική ή ψυχική απουσία γονέα

Οι γονείς μου χώρισαν όταν ήμουν τριών αλλά συζούσαν μέχρι που έγινα έξι. Τότε ο πατέρας μου έφυγε στο εξωτερικό για πάντα και με προέτρεψε να τον ακολουθήσω. Αν το είχα κάνει, η ζωή μου θα είχε κυλίσει πολύ διαφορετικά στη συνέχεια. (Α,2)

Συχνά, οι γονείς φαίνεται να προσπαθούν να υποκαταστήσουν την απουσία τους με ανταλλάγματα τα οποία ωστόσο δεν καλύπτουν τη φυσική ή ψυχική απουσία, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ένας συμμετέχων.

Λίγα πράγματα θυμάμαι από τη μικρή μου ηλικία, τους γονείς μου να δουλεύουν από το πρωί μέχρι το βράδυ και εγώ και η αδερφή μου να περνάμε περισσότερο χρόνο με τον παππού και τη γιαγιά. (..) Οι γονείς μου πάντα ήταν δίπλα μας με ένα τρόπο παράξενο επειδή όπως είπα έλειπαν ώρες από το σπίτι. Κοιτούσαν με δώρα και με βόλτες να το αναπληρώσουν όλο αυτό, εμένα όμως μου λείπανε και ειδικά η μητέρα μου. (Α, 7)

Πέραν της απουσίας των γονέων κατά την προσχολική περίοδο φαίνεται ότι και άλλα τραυματικά γεγονότα στιγματίζουν τη ζωή των παιδιών, όπως η απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου και η μοναξιά.

Απώλεια

Η αδελφή μου σε ηλικία 13 ετών έχασε τη μάχη με τη ζωή και η αιτία ήταν.... Αυτός ο ξαφνικός θάνατος σίγουρα επηρέασε όλη την οικογένεια και πρώτα από όλα τη μητέρα μου. Εγώ τότε ήμουν πέντε ετών και δεν θυμάμαι σχεδόν τίποτα από την αδερφή μου. (Α,5)

Μοναξιά

Στα νήπια αυτό που θυμάμαι έντονα ήταν πως πάντα ήμουν μόνος μου· δεν έπαιζα με τα υπόλοιπα παιδιά και πάντα ήμουν σε μια γωνιά μόνος μου. (Α, 7)

Παιδική ηλικία

Η ανάλυση των βιογραφιών αναδεικνύει ότι κατά την παιδική ηλικία κοινοί

παράγοντες είναι τα βιώματα ενδοοικογενειακής βίας και ψυχολογικής, σωματικής κακοποίησης ή/και σεξουαλικής κακοποίησης από σημαντικούς άλλους. Όπως φαίνεται, τα βιώματα ενδοοικογενειακής βίας σχετίζονται με τη διάλυση της οικογένειας αλλά και τη δυσκολία δημιουργίας σχέσεων με ομοτίμους, τις κακές σχολικές επιδόσεις, την αλλαγή σχολικού περιβάλλοντος καθώς και την πρώιμη παραβατικότητα. Σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις ο χωρισμός της οικογένειας συνδέθηκε με την αλλαγή τόπου κατοικίας ή/και τη μετανάστευση, με οικονομικές δυσχέρειες ή ακόμη και με εγκλεισμό σε ορφανοτροφείο. Επίσης η σχολική απόρριψη συνδυάστηκε με την υιοθέτηση του ρόλου του θύτη στο σχολείο και με σχεδόν βέβαιη τη διακοπή του σχολείου στο τέλος της παιδικής ηλικίας. Στην περίοδο αυτή αναδεικνύονται τρία βασικά ζητήματα: α) οι δυσμενείς εμπειρίες ζωής, β) η σχολική απόρριψη και γ) η σεξουαλική κακοποίηση από μέλος της οικογένειας, όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι ίδιοι οι συμμετέχοντες.

Δυσμενείς εμπειρίες ζωής

Οι καβγάδες στο σπίτι ήταν σχεδόν καθημερινό φαινόμενο. Πολλές φορές ο πατέρας μου χειροδικούσε επάνω στη μητέρα μου. Γενικά ήταν ένας αυστηρός και αρκετά νευρικός άνθρωπος. (..) Εμένα προσωπικά δεν θυμάμαι να με έχει συμβουλευτεί με ήρεμο τρόπο και ύφος και στη χειρότερη με ξύλο. Ίσως και αυτός πέρασε δύσκολα παιδικά χρόνια. (Α,5)

Σχολική απόρριψη

Στο σχολείο ήμουν ο χειρότερος, είχα έναν δάσκαλο που με χτυπούσε συνέχεια. Μάλωνα με τα παιδιά στις εκδρομές. Οι δάσκαλοι με κρατούσαν μαζί τους γιατί έκανα όλο χαζομάρες. Δεν ήθελα να πηγαίνω σχολείο· ντρέπομουν πολύ ειδικά τον δάσκαλο μου· δεν ήθελα να τον βλέπω· τον φοβόμουν γιατί με χτυπούσε συνέχεια. Μερικές φορές φοβόμουν να πω πως θέλω τουαλέτα και κρατιόμουν. (Α, 8)

Σεξουαλική κακοποίηση

Όταν ο μεγάλος μου ο αδερφός σχόλαγε από τη δουλειά και επειδή είχε χρήματα, με έστειλε να πάω να του πάρω γλυκά και διάφορα τέτοια σε μία απόσταση πέντε χιλιομέτρων κάθε μέρα, όποτε του άρεσε. Γενικώς μέσα στην οικογένεια έκανε ότι γούσταρε, με χτύπαγε πάρα πολύ όταν του έλεγα ότι δεν θέλω να πάω και γενικώς ασκούσε πολύ εξουσία πάνω μου κάτι που είχε ως αποτέλεσμα τη συμπεριφορά του αυτή επάνω μου. Πολλά βράδια ερχόταν και βλέπαμε μαζί τηλεόραση και για να με καλοπιάσει, μου έπαιρνε γλυκά και διάφορα άλλα και όταν γύρναγε η μητέρα μου από τη δουλειά και κοιμόταν με έβαζε και του έκανα διάφορα πράγματα στο κρεβάτι, ακόμα και που το γράφω ντρέπομαι τόσο πολύ. Θυμάμαι να μην αντιστέκομαι σε αυτό γιατί το βίωνα σαν παιχνίδι και κάτι που ήταν φυσιολογικό για εμένα. Μετά από μερικά χρόνια κατάλαβα τι κακό ήταν αυτό για εμένα και πόσο κακό μου έκανε. Αυτό γινόταν για αρκετό χρόνο, δεν θυμάμαι ακριβώς, γιατί αυτήν την περίοδο την έχω σβήσει από το μυαλό μου. (Α, 1)

Αρχή της εφηβείας

Κοινό στοιχείο μετά τη διακοπή του σχολείου στο τέλος της παιδικής ηλικίας είναι η αναζήτηση και εύρεση εργασίας που έχει ως αποτέλεσμα την πρώιμη υιοθέτηση ενήλικης συμπεριφοράς, συνηθειών και τρόπου ζωής, που επί της ουσίας δεν μπορεί να «διαχειριστεί» ένας έφηβος. Επίσης, σε αυτήν την ηλικία «επανερχονται» βιώματα, συνειδητοποιούνται καταστάσεις, όπως είναι η συνειδητοποίηση της σεξουαλικής κακοποίησης και εκφράζονται ανικανοποίητες ανάγκες, όπως είναι η ανάγκη ύπαρξης πατρικής φιγούρας και υποστήριξης. Σε αυτήν επίσης την ηλικία, παρατηρείται

εντονότερα η ανάγκη υιοθέτησης του ρόλου του θύτη στο σχολείο και ένταξης σε ομάδες που προφέρουν «προστασία». Πέρα από τη διακοπή του σχολείου στις αρχικές τάξεις του γυμνασίου, κοινό στοιχείο είναι οι συχνές απουσίες και οι κακές σχολικές επιδόσεις ακόμη και για όσους είχαν καλές σχολικές επιδόσεις στην παιδική ηλικία. Τρία βασικά στοιχεία αναδεικνύονται: α) η ψυχική απουσία του πατέρα, β) η απουσία από το σχολείο και γ) η έναρξη της χρήσης και της παραβατικότητας, όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν τα ίδια τα άτομα:

Ψυχική απουσία πατέρα

Ο πατέρας μου συνέχιζε στα καφενεία τα χαρτιά, το ποτό, και κοίταζε μόνο τον εαυτό του· δεν έβλεπε τις ανάγκες μου σαν παιδί δεκατριών χρονών. Στη θεία μου της είπε ότι πρέπει να της δίνω τα λεφτά από τη δουλειά μου για το φαγητό που έτρωγα και για τα ρούχα που μου έπλυνε. Αυτός είχε γίνει φάντασμα. Τον έβλεπα στα όνειρά μου καμιά φορά, νόμιζα ότι ήταν δίπλα μου, μόλις πήγαινα να τον αγκαλιάσω, καταλάβαινα ότι δεν ήτανε αυτός. Ξενέρωνα όταν τον έβλεπα· του έλεγα ότι ήθελα να πάω μαζί του αλλά αυτός ήτανε μόνο λόγια, τίποτα άλλο. (Α, 3)

Απουσία από το σχολείο

Στο γυμνάσιο άρχισα, έκανα κοπάνες, να πάω για καφέ με την κοπέλα μου, με τους φίλους μου, όπου το έκανα για τρία χρόνια και έμεινα από απουσίες. (Α, 6)

Με διώξαν τελείως από το σχολείο για τον λόγο ότι είχα ανάρμοστη συμπεριφορά και έφερα σε δύσκολη θέση τους καθηγητές μου. (Α, 7)

Ξεκίνησα να εργάζομαι ως σε έναν φίλο του πατέρα μου. Πέρναγα πολλές ώρες στη δουλειά και δεν είχα αυτά που είχανε τα υπόλοιπα παιδιά της ηλικίας μου, τα παιχνίδια, τους πολλούς φίλους και γενικά την παιδική ηλικία. Είχα απομακρυνθεί από την οικογένειά μου και το μόνο που κοίταζα ήταν να δουλεύω να βγάζω τα δικά μου χρήματα και δεν με ένοιαζε τίποτα άλλο. (Α, 7)

Στη Δευτέρα πλέον με το δικό μου πακέτο τσιγάρα, θα έλεγα ότι στη μαγκιά με άριστο το 10, έπαιρνα 8· 10 έπαιρναν τα τριτάκια που κάπνιζαν 3 χρόνια και βαριά τσιγάρα. Μένω στην ίδια τάξη σε 6 μαθήματα. Συνεχίζω το σχολείο χωρίς να το θέλω, έμπαινα από τη μία πόρτα, δανειζόμουν ένα μηχανάκι από τους μάγκες φίλους μου και έβγαινα από την άλλη πόρτα. (Α, 9)

Η έναρξη της χρήσης ουσιών και της παραβατικότητας

Μια φορά, όταν σχολάσαμε από το σχολείο, είχα ένα μηχανάκι της μάνας μου, μου λέει ένα παιδί «πάμε βόλτα», «πού;» του λέω, «σε ένα πάρκο είναι και άλλα παιδιά». Με ρώτησε αν θέλω να πω χασίς, του είπα ναι, χωρίς να ξέρω τι είναι αυτό· ήταν η πρώτη μου φορά. (Α, 8)

Τελικά όταν είχα κλέψει τα λεφτά από το ίδρυμα μετά από μια εβδομάδα μάς έπιασαν· πήγα στα κρατητήρια πρώτη φορά· ήμουν 14 χρονών, τότε φοβήθηκα πάρα πολύ· νόμιζα πως θα μπω φυλακή. (Α, 8)

Μέση εφηβεία (14-16)

Σε αυτήν την ηλικιακή περίοδο εμφανίζονται ουσιαστικά οι συνέπειες όλων των προηγούμενων φάσεων, όπως είναι η έναρξη της χρήσης ουσιών και η διακοπή από το

σχολείο. Ωστόσο, η χρήση ουσιών ήδη σε αυτήν την ηλικιακή φάση έχει ήδη ξεκινήσει για τους περισσότερους. Παρόλα αυτά, η μειοψηφία των ατόμων που δήλωσαν ότι ξεκίνησαν χρήση ουσιών σε αυτήν την περίοδο αναφέρουν την απουσία ορίων στην οικογένεια, την έναρξη των ενδοοικογενειακών συγκρούσεων, την ανάγκη εντυπωσιασμού των ομοτίμων, την εκδήλωση παραβατικής συμπεριφοράς. Αναδεικνύονται δύο σημαντικοί παράγοντες: α) η χρήση αλκοόλ και άλλων ουσιών και β) η διακοπή του σχολείου:

Χρήση αλκοόλ και άλλων ουσιών

Στα 15 μου είχα αρχίσει και έκανα ό,τι ήθελα· γύρναγα ό,τι ώρα ήθελα στο σπίτι, γενικά είχε αρχίσει και διαμορφωνόταν ο χαρακτήρας μου. Στα 15 μου θυμάμαι καλά είχα αρχίσει και έπινα αλκοόλ όχι σε μεγάλες ποσότητες. Στην οικογένειά μου τότε τα πράγματα είχαν ηρεμίσει. Ο πατέρας μου είχε βρει άλλη γυναίκα και η μητέρα μου είχε σχέση με τον... (A, 1)

Στα δεκαπέντε μου ξεκίνησα να πίνω μαύρο και να εισπνέω καθαρή βενζίνη, η λεγόμενη τζίνα, στα δεκαέξι μου άρχισα τα μπουμπλέ, τα αρντάν και ό,τι φάρμακο υπήρχε γιατί με κάνανε να μην σκέφτομαι. (A, 3)

Έχω φτάσει σε μια ηλικία γύρω στα 16· τότε ο αδερφός μου άρχισε να κάνει αλητείες έκλεβε και έπινε αρντάν, κάτι είχα καταλάβει αλλά δεν μου έλεγε (...) και μια μέρα τον πίεσα πολύ και του είπα δώσε μου να πιω και μένα αρντάν και αυτό έγινε και μου άρεσε. Μετά άρχισα τα χάπια. (A,10).

Διακοπή του σχολείου

Στο σχολείο τότε είχε ήδη αρχίσει η κατηφόρα· δεν διάβαζα καθόλου, δεν πήγαινα σχολείο, είχα μείνει μια φορά θυμάμαι στην πρώτη γυμνασίου και αυτό με είχε θυμώσει πολύ, γιατί είχα μείνει μόνο εγώ και με κορόιδευαν τα άλλα παιδιά και αποφάσισα να σταματήσω το σχολείο και να πάω για δουλειά κάτι που βρήκε σύμφωνη και τη μητέρα μου, αφού είδε ότι δεν μπορούσα με το σχολείο. Σταμάτησα το σχολείο και έπιασα δουλειά σε ένα εργοστάσιο. (A, 1)

Ύστερη εφηβεία (16-18)

Σε αυτήν την αναπτυξιακή περίοδο, οι όποιες συμπεριφορές που σχετίζονται με τη χρήση «σταθεροποιούνται». Σε αυτήν την περίοδο εμφανίζονται ως σημαντικά νέα στοιχεία από τον έφηβο α) η πρόωρη σεξουαλική συμπεριφορά, β) η υιοθέτηση του ρόλου του θύτη και γ) η σαφής πλέον σχολική αποτυχία.

Πρόωρη σεξουαλική συμπεριφορά

Στα 16 έκανα την πρώτη μου σοβαρή σχέση με την ... που κράτησε 5 χρόνια, είχε μείνει έγκυος και οι γονείς της την πήγανε στον γιατρό και κάνανε έκτρωση και ήταν μόλις 15 ετών. (A, 5)

Ο ρόλος του θύτη

Μετά από λίγα χρόνια χώρισα και η αιτία ήταν ο ξυλοδαρμός που άσκησα πάνω της. (A, 5)

Σχολική αποτυχία

Στα 17 άρχισα να παρατάω το ποδόσφαιρο. Στο σχολείο δεν είχα περάσει ούτε μια τάξη. Ακόμη πρώτη ήμουν. (A, 8)

Με τον καιρό καταλάβαινα ότι δεν έπρεπε να συνεχίσω τη χρήση ηρωίνης όχι μόνο για το καλό μου αλλά με έφερε πίσω σε πολλά πράγματα καθώς σταμάτησα το σχολείο, άρχισαν οι τσακωμοί με τους δικούς μου και όλα αυτά, γιατί ήθελα λεφτά, με άλλα λόγια ήμουν απορροφημένος και βουτηγμένος στα ναρκωτικά. (Α,4)

Όταν ήμουν 18 χρονών πήγαινα ακόμα νυχτερινό στη Δευτέρα γυμνασίου. (Α, 8)

Τα αποτελέσματα από την ανάλυση των βιογραφιών αναδεικνύουν μία σειρά από παράγοντες που φαίνεται να συνδέονται με την έναρξη της χρήσης ουσιών κατά την πρώιμη ή μέση εφηβεία καθώς και με τη διακοπή του σχολείου. Οι παράγοντες αυτοί αφορούν κυρίως τη φυσική ή ψυχική απώλεια γονέα, την ενδοοικογενειακή βία, τη σωματική, ψυχική ή/και σεξουαλική κακοποίηση, τη συχνότητα στην αλλαγή τόπου κατοικίας, τις κακές σχολικές επιδόσεις, την πρόωρη διακοπή του σχολείου, την έναρξη πρώιμων σεξουαλικών σχέσεων, την υιοθέτηση του ρόλου του θύτη στο σχολικό περιβάλλον και την εμπλοκή με τη χρήση ουσιών και την παραβατικότητα. Τα αποτελέσματα από την πορεία των ατόμων σε κάθε αναπτυξιακή φάση παρουσιάζονται στον Πίνακα 1 και αναδεικνύουν τα τραυματικά γεγονότα και τις καταστάσεις ζωής που συνδέονται με τη χρήση ουσιών και τη σχολική αποτυχία.

Πίνακας 1

Αναπτυξιακές φάσεις και δυσμενείς εμπειρίες ζωής

Προσχολική Περίοδος
Φυσική ή ψυχική απουσία γονέων, απώλεια, μοναξιά.
Παιδική Ηλικία
Δυσμενείς εμπειρίες ζωής, σχολική απόρριψη, σεξουαλική κακοποίηση.
Αρχή Εφηβείας
Ψυχικά απών πατέρα, απουσίες από το σχολείο, έναρξη χρήσης.
Μέση Εφηβεία (14-16)
Χρήση αλκοόλ και ναρκωτικών, διακοπή του σχολείου.
Ύστερη Εφηβεία (16-18)
Πρόωρες σεξουαλικές σχέσεις, ρόλος θύτη, σχολική αποτυχία.

Συζήτηση-Συμπεράσματα

Τα ευρήματα της παρούσας μελέτης συνηγορούν ότι η σχέση μεταξύ της χρήσης και της σχολικής διαρροής είναι αδιαμφισβήτητη, παρά το γεγονός όμως αυτό δεν είναι σαφής μία αιτιατή-γραμμική σχέση μεταξύ των δύο. Ωστόσο, ο πρώιμος πειραματισμός και η εμπλοκή με τη χρήση ουσιών έχει αρνητικές επιπτώσεις στις σχολικές επιδόσεις καθώς και στη συνολικότερη συμπεριφορά των εφήβων στη σχολική κοινότητα.

Με βάση τα αποτελέσματα της ανάλυσης των βιογραφιών γίνεται σαφές ότι η οικογένεια και ιδιαίτερα η «απουσία» των γονέων και κυρίως του πατέρα από τη ζωή των παιδιών αποτελεί έναν επιβαρυντικό παράγοντα όπως επισημαίνουν και άλλοι ερευνητές (Νικολάου & Σμυρνάκη, 2018). Η «απουσία» αυτή βιώνεται ως απώλεια σε όλες τις αναπτυξιακές περιόδους και σε μεγαλύτερο βαθμό στις αρχές της εφηβείας. Με βάση τις συνεντεύξεις πολλές ήταν οι περιπτώσεις των παιδιών που ανέφεραν πολύωρη απουσία του πατέρα από το σπίτι και ουσιαστική αποχή του από τις δραστηριότητες της καθημερινής ζωής της οικογένειας. Τα ευρήματα αυτά συμφωνούν με τα ευρήματα της βιβλιογραφίας όπου η ψυχική απουσία των γονέων θεωρείται σημαντικός

επιβαρυντικός παράγοντας για τη μετέπειτα εμπλοκή του παιδιού με ουσίες, χωρίς ωστόσο να αποκλείονται και άλλοι παράγοντες που δρουν ταυτόχρονα σε μια οικογένεια ανεξαρτήτως δομής, όπως είναι οι συνθήκες διαβίωσης και η ποιότητα των οικογενειακών σχέσεων (McArdle et al., 2002).

Η χρήση ουσιών από τα μέλη της οικογένειας και κυρίως αλκοόλ από τον πατέρα και χρήση ουσιών από τα μεγαλύτερα αδέρφια, τα οικονομικά προβλήματα και η εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση είναι παράγοντες κοινοί στην πλειοψηφία των βιογραφιών που σχετίζονται τόσο με τη χρήση ουσιών όσο και με τη διακοπή του σχολείου, καθώς τα παιδιά εκτίθενται ταυτόχρονα σε πολλαπλούς παράγοντες επικινδυνότητας πέρα από την ίδια τη χρήση, όπως αναφέρεται και σε άλλες μελέτες (Κουτροβίδης, 2015· Μάτσα, 1997· Merikangas et al., 1998).

Με βάση την ανάλυση των βιογραφιών, φαίνεται ότι πολλές από τις οικογένειες των συμμετεχόντων στην έρευνα αντιμετώπιζαν σοβαρές οικονομικές δυσκολίες και συνεπώς η εγκατάλειψη του σχολείου χρειάζεται να συνδεθεί και με αυτούς τους παράγοντες όπως προκύπτει και από τη σχετική βιβλιογραφία (Παπανδρέου et al., 2003). Ωστόσο, η σωματική, η ψυχολογική και η σεξουαλική κακοποίηση των παιδιών και κυρίως η συνειδητοποίηση της κακοποίησης στα τέλη της παιδικής ηλικίας και στις αρχές της εφηβείας φαίνεται ότι είναι ένας ιδιαίτερα ισχυρός παράγοντας που σχετίζεται με την έναρξη της χρήσης ουσιών. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι σε κάποιες περιπτώσεις δικαιολογούσαν τη συμπεριφορά των ενηλίκων είτε «υποβαθμίζοντας» τα επαναλαμβανόμενα περιστατικά βίας είτε θεωρώντας ότι συμβαίνουν σε όλες τις οικογένειες και άρα είναι «φυσιολογικά». Παρότι σύμφωνα με τη βιβλιογραφία (Ζώτου & Κοπάκη, 2005· Μώρου & Πουλόπουλος, 2019) τα περιστατικά σωματικής και σεξουαλικής κακοποίησης αναφέρονται συχνότερα από τα κορίτσια παρά από τα αγόρια, στην παρούσα μελέτη που αναλύει τις βιογραφίες ανδρών, τα φαινόμενα της βίας και της κακοποίησης αναδεικνύονται ως σημαντικά σχεδόν σε όλες τις βιογραφίες, όπως και η φυσική και συναισθηματική απουσία των γονέων. Παρότι είναι δύσκολο να προκύψει αιτιατή-γραμμική σχέση μεταξύ της χρήσης ουσιών και της διακοπής του σχολείου, οι εμπειρίες των παιδιών και των εφήβων στη σχολική κοινότητα διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο τόσο για τον πειραματισμό όσο και για την περαιτέρω εμπλοκή των παιδιών με τη χρήση ουσιών.

Στην πλειοψηφία των βιογραφιών, το σχολείο δεν χαρακτηρίζεται ως ελκυστικό, ενώ σε αρκετές από αυτές η συμπεριφορά των εκπαιδευτικών προς τους μαθητές, φαίνεται να λειτουργεί ως επιβαρυντικός παράγοντας στη συνολικότερη εκπαιδευτική πορεία του μαθητή. Χαρακτηρισμοί όπως «καλός-κακός» μαθητής φαίνεται να ωθούν το παιδί σε παρέες που χαρακτηρίζονται ως «κακές παρέες» και να σχετίζονται τόσο με την αλλαγή σχολικού περιβάλλοντος, όσο και με την απόφαση για διακοπή του σχολείου. Στη συντριπτική πλειοψηφία των βιογραφιών που μελετήθηκαν οι χαμηλές σχολικές επιδόσεις είναι κοινό σημείο αναφοράς της εκπαιδευτικής πορείας και επιδεινώνονται με την έναρξη της χρήσης. Με βάση τις βιογραφίες προκύπτει ακόμη ότι λόγω των χαμηλών επιδόσεων οι μαθητές πέρα από την καθημερινή συναναστροφή με τους συμμαθητές τους δεν θεωρούν ότι το σχολείο μπορεί να τους προσφέρει «κάτι παραπάνω». Για αυτό πιο «εύκολα» επιδίδονται σε ενέργειες που αντιβαίνουν τους σχολικούς κανόνες. Πολλές από αυτές τις συμπεριφορές έχουν ως αποτέλεσμα την επιβολή κυρώσεων όπως οι χαμηλοί βαθμοί, η στασιμότητα στην ίδια τάξη, η συχνή αλλαγή σχολικού περιβάλλοντος και τελικά η διακοπή της φοίτησης. Σε αυτήν την πορεία η διακοπή της φοίτησης φαίνεται ως φυσιολογικό επακόλουθο, που συχνά οι ίδιοι οι γονείς ενισχύουν (Κουτροβίδης, 2015).

Συνεπώς έχει ιδιαίτερη αξία, όπως αναφέρεται και στη σχετική βιβλιογραφία (Παπά, 2018), τα προγράμματα πρόληψης να ξεκινούν όσο το παιδί βρίσκεται στην

πρωτοβάθμια εκπαίδευση και να εμπλέκεται σε αυτά το σύνολο της σχολικής κοινότητας. Στο δημοτικό ο «συνδεδετικός κρίκος» των σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ των μαθητών και του/της εκπαιδευτικού μπορεί να λειτουργήσει ως προστατευτικός παράγοντας για την υγιή ανάπτυξη του παιδιού. Στην εφηβεία, όπου αρχίζει και η αμφισβήτηση όλων των μορφών εξουσίας και όπου κυρίως επικρατούν τα κοινά ενδιαφέροντα εκτός σχολείου και η ανάγκη αποδοχής από τους ομοτίμους, είναι πλέον πιο δύσκολη η προσέγγιση των εφήβων και ιδιαίτερα όταν έχουν ταυτιστεί με πρότυπα που ενισχύουν τη χρήση ουσιών ή έχουν ήδη πειραματιστεί ή συστηματικά εμπλακεί με τη χρήση, όπως αναφέρεται και στη σχετική βιβλιογραφία (McIntosh et al., 2004).

Τα ερευνητικά συμπεράσματα προσφέρουν χρήσιμες πληροφορίες και άξονες για την πολιτική πρόληψης της χρήσης ουσιών και πρόωρης εγκατάλειψης του σχολείου. Οι παρεμβάσεις πρόληψης στο σχολείο θα πρέπει να εφαρμόζονται από τις πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου και να συνεχίζουν σε όλη τη διάρκεια της εκπαιδευτικής πορείας των μαθητών, προσαρμοζόμενες πάντα στις αντίστοιχες ανάγκες που προκύπτουν. Είναι εμφανές ότι υπάρχει ανάγκη για οργανωμένες δομές συμβουλευτικής υποστήριξης δημόσιες, δωρεάν και εύκολα προσβάσιμες ώστε οι γονείς να μπορούν να ζητήσουν υποστήριξη και βοήθεια τόσο σε προβλήματα που αντιμετωπίζουν ως ζευγάρι όσο και σε ζητήματα που σχετίζονται με την ανατροφή των παιδιών τους. Οι δομές αυτές μπορούν επίσης πέρα από τη συμβουλευτική σε νέα ζευγάρια και γονείς να διοργανώνουν προγράμματα ενημέρωσης για τις προσφερόμενες υπηρεσίες σε εργασιακούς χώρους, ακόμα και ενημερωτικές εκπομπές σε ραδιόφωνο, τηλεόραση, ίντερνετ, μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Επίσης υπάρχει ανάγκη, ήδη σε προπτυχιακό επίπεδο, όλες οι παιδαγωγικές σχολές να ενσωματώσουν στο πρόγραμμα σπουδών τους περισσότερα μαθήματα για την εκπαίδευση εκπαιδευτικών και γονέων στην πρόληψη της χρήσης ουσιών και πρόωρης διακοπής του σχολείου. Επίσης, είναι ιδιαίτερα σημαντικό να προετοιμαστούν και προγράμματα για την ολοκληρωμένη κατανόηση της δυναμικής της σχολικής κοινότητας και των αλληλεπιδράσεων που συντελούνται εντός και εκτός αυτής. Μέσα από την ανάλυση των βιογραφιών αναδεικνύεται η ανάγκη δομών ψυχικής στήριξης του μαθητικού πληθυσμού αλλά και του συνόλου της εκπαιδευτικής κοινότητας. Η συνεργασία του σχολείου, των εκπαιδευτικών, των κοινωνικών λειτουργών και των ψυχολόγων με την οικογένεια είναι ένα σημαντικό ζήτημα. Η στενή συνεργασία όλων των εμπλεκόμενων μερών χρειάζεται να εκκινεί από προγράμματα έγκαιρης παρέμβασης προκειμένου να προβλεφθούν φαινόμενα που σε ορισμένες περιπτώσεις καταλήγουν να είναι τραυματικά για το άτομο, την οικογένειά του και την κοινότητα. Η καλλιέργεια των σχέσεων αμοιβαίας εμπιστοσύνης και συνεργασίας μπορεί να συμβάλλει στην πρόληψη και αντιμετώπιση σημαντικών θεμάτων. Συγκεκριμένα, προγράμματα πρωτογενούς πρόληψης και καλλιέργειας δεξιοτήτων ζωής μπορούν να εφαρμοστούν ήδη από την πρωτοβάθμια εκπαίδευση και προγράμματα δευτερογενούς πρόληψης από τις πρώτες τάξεις του γυμνασίου και οπωσδήποτε στο λύκειο.

Το φαινόμενο της χρήσης και της εξάρτησης από ψυχοδραστικές ουσίες είναι ένα ψυχοκοινωνικό, πολυπαραγοντικό φαινόμενο και σε αυτήν τη βάση δεν θα μπορούσε παρά να επηρεάζει τη λειτουργία της σχολικής κοινότητας. Η παρούσα μελέτη ανέδειξε ότι οι επιβαρυντικοί παράγοντες που σχετίζονται με την έναρξη της χρήσης ουσιών και τη σχεδόν παράλληλη διακοπή του σχολείου, εμφανίζονται αρκετά νωρίς και σίγουρα πριν την εφηβική ηλικία, όπου πλέον εκδηλώνονται τα συμπτώματα. Κρίσιμη περίοδος στη ζωή των παιδιών αποτελεί επίσης η μετάβαση από το δημοτικό στο γυμνάσιο. Στις βιογραφίες που αναλύθηκαν φαίνεται ότι οι περισσότεροι μαθητές παίρνουν την απόφαση να εγκαταλείψουν το σχολείο στην περίοδο μετάβασης από το δημοτικό στο

γυμνάσιο. Ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο σε αυτό το πεδίο μπορεί να διαδραματίσουν τα προγράμματα διά βίου μάθησης που απευθύνονται τόσο στα παιδιά όσο και στους εκπαιδευτικούς και στους γονείς. Τα προγράμματα αυτά μπορεί να περιλαμβάνουν εκπαίδευση των εκπαιδευτικών στην αναγνώριση των κινδύνων χρήσης ουσιών και διακοπής του σχολείου, ενημέρωση και εκπαίδευση των γονέων για την πρόληψη της χρήσης ουσιών ή/και προγράμματα ψυχοεκπαίδευσης για τη διακοπή της χρήσης ουσιών από ενήλικα μέλη της οικογένειας, ευαισθητοποίηση της σχολικής κοινότητας για φαινόμενα σωματικής, συναισθηματικής και σεξουαλικής κακοποίησης καθώς και προγράμματα στρατηγικού σχεδιασμού και πολιτικής της σχολικής κοινότητας για την αντιμετώπιση παρόμοιων ζητημάτων. Παρότι στη χώρα μας έχουν γίνει αρκετά βήματα προς αυτή την κατεύθυνση, γεγονός παραμένει ότι οι ανάγκες είναι πολλές και σύνθετες και συνεπώς οι προσπάθειες χρειάζεται να ενισχυθούν και να επιταχυνθούν. Τα προγράμματα διά βίου μάθησης και μη τυπικής εκπαίδευσης έχουν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο να διαδραματίσουν τόσο για την αγωγή της κοινότητας και τη μείωση των φαινομένων της χρήσης ουσιών όσο και για την πρόληψη της πρόωρης εγκατάλειψης του σχολείου.

Βιβλιογραφία

- Armaos, R., Cullen, J., & Tsiboukli, A. (2021). Innovative digital and experiential blended learning non-formal programme for community animators: Lessons learned. *Adult Education: Critical Issues*, 1(1), 32-40. <https://doi.org/10.12681/aeci.28797>
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in Psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp0630a>
- Γαλάνης, Π. (2017). Μεθοδολογία σχεδιασμού μελετών. *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 34, 559-556. <https://www.mednet.gr/archives/2017-4/pdf/559.pdf>
- Cullen, J., & Tsiboukli, A. (2019). Using lifeworld analysis to co-design a new role in youth work. *Exartiseis*, 32, 27-45.
- Denzin, N., & Lincoln, Y. (2011). *Handbook of qualitative research* (4th ed). Sage. <https://us.sagepub.com/en-us/nam/the-sage-handbook-of-qualitative-research/book242504>
- Ellickson, P. L., Collins, R. L., & Bell, R. M. (1999). Adolescent use of illicit drugs other than marijuana: how important is social bonding and for which ethnic groups? *Substance Use and Misuse*, 34, 317-346. <https://doi.org/10.3109/10826089909035649>
- Felitti, V., Anda, R. F., Nordenberg, D., Edwards, V., Koss, M., & Marks, J. S. (1998). Relationship of childhood abuse and household dysfunction to many of the leading causes of death in adults: The adverse childhood experiences (ACE) study. *American Journal of Preventive Medicine*, 14(4), 245-258. [https://doi.org/10.1016/s0749-3797\(98\)00017-8](https://doi.org/10.1016/s0749-3797(98)00017-8)
- Fergusson, D. M., Horwood, L. J., & Beautrais, A. L. (2004). Η χρήση κάνναβης και οι σχολικές επιδόσεις. *Εξαρτήσεις*, 5, 78-99.
- Ζώτου, Σ., & Κοπάκη, Μ. (2005). Χρήση ουσιών στην εφηβεία: παράγοντας φύλο και οικογενειακό ιστορικό, μια διαχρονική μελέτη στον πληθυσμό των εφήβων χρηστών που προσέγγισαν το Δ.Υ Στροφή κατά τα έτη 2001-2004. *Εξαρτήσεις*, 8, 24-40.
- Gilgun, J. F. (2005). Qualitative research and family psychology. *Journal of Family Psychology*, 19(1), 40-50. <https://doi.org/10.1037/0893-3200.19.1.40>
- HBSC/WHO. (2018). Adolescent alcohol-related behaviours: trends and inequalities in the WHO European Region, 2002-2014: Observations from the Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) WHO collaborative cross-national study. Retrieved from [https://www.who.int/europe/initiatives/health-behaviour-in-school-aged-children-\(hbsc\)-study](https://www.who.int/europe/initiatives/health-behaviour-in-school-aged-children-(hbsc)-study)

- Hope, S., Power, C., & Rodgers, B. (1998). The relationship between parental separation in childhood and problem drinking in adulthood. *Addiction*, *93*, 505-514. <https://doi.org/10.1046/j.1360-0443.1998.9345056.x>
- Ιωσηφίδης, Θ. (2008). *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Κριτική.
- Κουτροβίδης, Π. (2015). *Σχολείο και χρήστες ναρκωτικών: Όταν οι απόβλητοι του εκπαιδευτικού συστήματος ξαναγυρίζουν στα θρανία*. Φίλντισι.
- Κουτροβίδης, Π., & Κούτρας, Β. (2007). Η σχολική πορεία εφήβων χρηστών ναρκωτικών ουσιών, σχολική προσαρμογή, σχολική αποτυχία, εκπαιδευτική επανένταξη. *Εξαρτήσεις*, *12*, 42-64.
- Kandel, D. B., & Andrews, K. (1987). Processes of adolescent socialization by parents and peer. *International Journal of Addictions*, *22*, 319-342. <https://doi.org/10.3109/10826088709027433>
- Kandel, D. B., Griesler, P. C., Lee, G., Davies, M., & Schaffran, C. (2001). *Parental influences on adolescent marijuana use and the baby boom generation: Findings from the 1979-1996 National Household Surveys on Drug Abuse*. SAMHSA, OAS. <https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/parental-influences-adolescent-marijuana-use-and-baby-boom>
- Lynskey, M., Coffey, C., Dehenhardt, L., & Carlin, J. (2003). Διαχρονική μελέτη για τα αποτελέσματα της χρήσης κάνναβης από εφήβους που τελειώνουν το σχολείο. *Εξαρτήσεις*, *4*, 89-106.
- Μάτσα, Κ. (1997). *Ο τοξικομανής και η οικογένεια του. Χαρακτηριστικά, σχέσεις και δυναμικά του συστήματος* (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Παν/μιο Ιωαννίνων, Ιατρική Σχολή).
- Μώρου, Β., & Πουλόπουλος, Χ. (2019). Η κακοποίηση στην παιδική ηλικία γυναικών που συμμετέχουν σε θεραπευτικό πρόγραμμα απεξάρτησης και οι επιπτώσεις της. *Εξαρτήσεις*, *31* (1), 10-25.
- McArdle, P., Wieggersma, A., Gilvarry, E., & Kolte, B. (2002). Χρήση ουσιών των εφήβων στην Ευρώπη: Ο ρόλος της οικογενειακής δομής, της οικογενειακής λειτουργίας και του φύλου. *Εξαρτήσεις*, *2*, 62-75.
- McIntosh, J., Gannon, M., Mckeganey, N., & MacDonald, F. (2004). Έκθεση μαθητών προεφηβικής ηλικίας σε ουσίες. *Εξαρτήσεις*, *5*, 62-77.
- Merikangas, K. R., Dierger, L., & Ferton, B. (1998). Familiar, factors and substance abuse: Implications for prevention. In R. S. Asley, E. B. Robertson, & K. L. Kumpfer (Eds.), *Drug abuse prevention through family interventions*, NIDA Research Monograph Series No177. NIDA. https://archives.drugabuse.gov/sites/default/files/monograph177_0.pdf
- Νικολάου, Κ., & Σμυρνάκη, Μ. (2018). Ο ρόλος των δυναμικών ενδοοικογενειακών χαρακτηριστικών στην εξάρτηση από ναρκωτικές ουσίες. *Εξαρτήσεις*, *30*, 34-49.
- Obot, S. I., & Anthony, J. C. (1999). Association of school dropout with recent and past injecting drug use among African American adults. *Addictive Behaviors*, *24*(5), 701-705. [https://doi.org/10.1016/S0306-4603\(98\)00117-8](https://doi.org/10.1016/S0306-4603(98)00117-8)
- Παπά, Ε. (2018). Πρόληψη εξαρτησιογόνων ουσιών: Εκπαιδευτικό σε μαθητές γυμνασίου βασισμένο στη διδακτική μέθοδο «Μετασχηματισμός δυσλειτουργικών αντιλήψεων». *Εξαρτήσεις*, *31*, 77-92.
- Παπανδρέου, Π., Τουλούμη, Γ., & Πουλόπουλος, Χ. (2003). Εγκατάλειψη του σχολείου, χρήση ουσιών και παραβατικότητα. *Εξαρτήσεις*, *4*, 24-44.
- Πουλόπουλος, Χ. (2005). *Εξαρτήσεις. Οι θεραπευτικές κοινότητες*. Ελληνικά Γράμματα.
- Poulopoulos, Ch., Tsiboukli, A., & Papanastasatos, G. (2001). The narrow door - path of social exclusion: the Greek Case. In M. Pollo (Ed.), *The narrow door - path of social exclusion: a research project by Mario Pollo* (pp. 37-122). CEIS.

- Τσιμπουκλή, Α. (2021). Διά βίου μάθηση και δυνατότητες εκπαιδευτικής επανένταξης ατόμων που κάνουν κατάχρηση ουσιών. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 38(72), 149-165.
- Τσιώλης, Γ. (2006). *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*. Κριτική.
- Τσιώλης, Γ. (2014). *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*. Κριτική.
- Τσιώλης, Γ., & Σιούτη, Ε. (2013). *Βιογραφικές (ανα)κατασκευές στην ύστερη νεωτερικότητα. Θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα της βιογραφικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Νήσος.
- Willig, C. (2015). *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στην Ψυχολογία. Εισαγωγή*. Gutenberg.